

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Egy 1483-ban kiadott magyar krónika. „Nagy és hosszadalmas munkába fogtam — írta Hess András az 1473-ban megjelent *Budai krónika* előszavában — tudniillik Magyarország krónikájának nyomtatásába, amely, úgy gondolom, minden magyarnak kedves és örömeire lesz.”¹ Hogy a krónika őseinknek csakugyan kedves volt, azt egyebek közt a korunkra maradt sok kéziratos másolat is bizonyítja. Azok, akik nem tudták megvenni, leírták.

1488-ban újra megjelent egy magyar krónika, a THURÓCZIÉ. Brűnben adták ki, s olyan kelendőségnek örvendett, hogy Theobaldus FEGER budai könyvkereskedő rögtön megjelenése után újra kinyomatta az augsburgi RATDOLT nyomdában.

De vajon az élelmes budai könyvkereskedők az 1473—88 közt eltelt másfél évtizedben nem próbálkoztak meg a könnyen eladható magyar történelemnek a kiadásával? Hiszen 1500-ig költségükön — „inpensis”, „sumptibus” — csaknem harminc könyv jelent meg Velencében, Augsburgban, Nürnbergben.

Az Egyetemi Könyvtár 1690-ben kezdett katalógusa igennel felel erre a kérdésre.² Az 1632. évi beszerzések közt a következő tételt találjuk: „*Hungarorum Cronica. Typo Veteri. Venetiis. 1483*”. A bejegyzést az ismert művek közül egyedül a *Budai krónikával* vagy THURÓCZI művével lehetne azonosítani, ha nem mondana ellent mindkettőnek a világosan kitett megjelenési hely és évszám. THURÓCZI krónikája különben már ebben az időben a Könyvtár birtokában volt, s ezt aényt a katalógus a *T* betűnél regisztrálja is: „*Turocy Johannis Hungariae Regni historia*” szöveggel.

Az a körülmény, hogy ebből az állítólagos 1483-i velencei krónikából nem ismerünk egyetlen példányt sem, nem mond ellent a megjelenés tényének. Hány olyan külföldi sajtó alól kikerült könyv van, amelyből csak egy példányt ismertünk, és később ez is elveszett! SZABÓ Károly egyedül az 1538. esztendőből négy ilyen sorol fel: GÁLSZÉCSI katekizmusát, FARKAS András verses krónikáját és SZÉKELY István két művét, az *Istenes énekeket* és a *Kereszténységnek fundamentomáról való tanuságot*.³ Mind a négy egy példányban volt meg BETHLEN Kata könyvtárában, és mind a négy elpusztult Nagyenyed égésekor 1849-ben.

A nagyszombati jezsuita kollégium könyvtára, a mai Egyetemi Könyvtár őse jellegzetesen tanulmányi könyvtár volt. Állományát használta a kollégium, a szeminárium, a gimnázium, a nemes származásúak és a szegénysorsúak konviktusa, valamint az egyetem. A ritka, értékes könyvek sem kerültek külön gyűjteménybe, s így könnyen elveszettek. Így kallódhatott el a Velencében 1483-ban kiadott magyar krónika is, feltéve hogy hiteles a katalógus bejegyzése. Talán egyszer előkerül még valahonnan egy példánya!

VÉRTESY MIKLÓS

¹ GERICS József fordítása. Közli: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*. Bp. 1963. 141. l.

² Kézirattári jelzete: J 2

³ RMK I. 10., 11., 12., 13.

Honterus 1548. évi kátékiadása. Az 1548-ban Brassóban a HONTERUS-nyomdában készült német nyelvű káté LUTHER Márton *Kis káté*jának első példányban ismert hazai kiadása.¹ Már ezért is figyelemre méltó. Annál meglepőbb, hogy az erdélyi százszok irodalomtörténetírása nem foglalkozott vele oly mértékben, mint amilyen méltán megillette volna. Vizsgálták, hogy a LUTHER-kátének átdolgozása-e vagy utánnomata, de ez a vizsgálat is megelégedett az utóbbinak a megállapításával, a különlegességekre meg éppen nem terjeszkedett ki.

A LUTHER-káté HONTERUS-féle kiadásának első különlegessége a címe: *Der kleine Catechismus. Für die Pfarherr und Hausväter.* A *Kis káté* eredeti címében LUTHER így jelölte meg, kiknek szánta e könyvecskét: *Für die gemeine Pfarher und Prediger.* Arra, hogy a *Prediger* szó helyett a *Hausväter* áll a káté címében, nincs más példa a káté bibliográfiájában.²

Ákár önálló brassói kezdemény, akár idegen minta után való is ez a címváltoztatás, háromszorosan is indokolt volt. LUTHERnak magának is az volt a szándéka, hogy elsősorban a családfőknek nyújtson segítséget, mit és hogyan tanítsanak családjuknak (ideértve a „cselédeket” is) a tízparancsolatról, hiszekegyről, miatyánkról stb. A gyónási rész előtt ugyan nem, de valamennyi többi előtt ott a késztetés, így tanítsa afelől egyszerűen a családfő a házanépét. Ezért aztán ez a különleges brassói cím voltaképpen hívebben fejezi ki a kézikönyvecske rendeltetését, mint az eredeti. Igazolja továbbá a címváltozást az előszó elmaradása; az előszó ugyanis — egy-két mondattól eltekintve — valóban mindenestől a gyülekezeti lelkészeknek és az igehirdetőeknek szánt útmutatás a káté használatához és a keresztyénségre neveléshez. Végül indokolja a *Prediger* szó kicserélését a brassói kiadásban, hogy az nem tartalmazza a *Kis káté*hoz egyébként függelékül hozzákapcsolt esketési és keresztelési könyvecskét.

A másik eddig szintén figyelmen kívül maradt különlegességre BORSA Gedeon tette figyelmessé e közlemény íróját. Észrevette, hogy a nyomtatvány végén levő szöveg idegen darab a lutheri kátészöveghez képest.

Az *Fii*j levélen *Das gebet Manasse des Königes Juda [da er gefangen war] zu Babylon* címmel egy bibliai irat szövegét találjuk, mégpedig az egyik ótestamentomi apokrifus iratét.³

Ez a szöveg a nyomtatványon belül először azt a benyomást kelti, hogy csak a hely kitöltését szolgálta. Behatóbb vizsgálattal azonban megállapítható, hogy éppenséggel nem idegen darab a kátészöveg után, hanem szervesen kapcsolódik ahhoz. E vizsgálatot eléggé meg nem becsülhető mértékben megkönnyítette, hogy nemrég, 1959-ben jelent meg igen alapos tanulmány a *Manassé imádsága* hagyományozásáról Hans VOLZTÓL.⁴ Ebből tisztázható volt egyfelől e bibliai irat közölt német fordításának az eredete, másfelől a szerves kapcsolat LUTHER kátéjával. Viszont jóllehet részletezően foglalkozott a tanulmány szerzője a *Manassé imádsága* LUTHERhoz kapcsolódó német szövegének XVI. századi elterjedtségével, nem tudott arról, hogy az megvan az 1548-i brassói kátékiadásban, de arról sem, hogy a *Kis káté* akármely kiadásában függeléként közölték. Más szóval: a *Kis káté* bibliográfiájában nincs más példa a brassói kátékiadásnak ezen különlegességére.

Tudomásom szerint egyetlenegyszer történik említés az erdélyi százszok közti reformációról szóló irodalomban a *Manassé imádsága* kiadásáról, de akkor is csak futólagosan, sőt megtévesztően. ERICH ROTH az erdélyi százszok istentiszteletének a történetét

¹ RMK II. 41.

² Lásd elsősorban: D. Martin LUTHERS *Werke*. Weimar. (Ezentúl: *Weimari Kiadás.*) 30/1. (1910.) ALBRECHT, Otto: *Luthers Katechismen*. Leipzig, 1915. MEYER, Johannes: *Historischer Kommentar zu Luthers Kleinem Katechismus*. Gütersloh 1929. REUT, Johannes Michael: *D. Martin Luthers Kleiner Katechismus*. München, 1929. *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. 3. Aufl. Göttingen, 1956. 499. kk.

³ Az „apokrifus irat” kifejezésről alább.

⁴ *Zur Überlieferung des Gebetes Manasse*. Z. Kirchengesch. 1959. 293—307. I.

tárgyaló művében az 1547-ben Brassóban megjelent *Agenda*⁵ fejezetenként való ismertetését úgy folytatta, mintha annak függeléke lenne LUTHER *Kis kátéja*, valamint a *Manassé imádsága*.⁶ Ez a leírás könyvészeti szempontból nem helytálló. De ha Erich ROTH bizonyos 1547. és 1548. évi brassói kiadványok sorozat-jellegét akarta kifejezni, akkor előadása igenis figyelemre méltó. E sorozat: *Reformatio Ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania*, ennek német fordítása: *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen, Agenda für die Seelsorger und Kirchen diener in Sybembürgen, Der kleine Catechismus. Für die Pfarherr und Hausväter*.⁷ Ellenben ha könyvészeti megállapítás akart lenni Erich ROTH mondata, akkor annak bizonyára az a magyarázata, helyesebben: mentsége, hogy az *Agendának* azt a nagyszebeni példányát használta,⁸ amelyet a kolligátumban a káté követ.⁹

Erich ROTH előadása mindenképpen feléleszti e kátékiadás nyomtatási évének problémáját. A két ismert példányban a kolofon: *Gedruckt zu Cron in Sybembürgen. M. D. XLVIII*. SZABÓ Károly a *Régi magyar könyvtárban*¹⁰ 1547. évi kiadványként írta le azt a két példányt, amelyeknek az őrző helyeül a Brukenthal-Múzeumot és a brassói evangélikus gimnáziumot jelölte meg, sőt hozzátette, hogy TRAUŠCH hibásan teszi 1548-ra.¹¹ Mindjárt akkor, 1886-ban Julius GROSS elutasította SZABÓ Károly évszám-közlését; azt írta, hogy SZABÓ Károly TRAUŠCH hibáztató megjegyzése alaptalan.¹² SZABÓ Károly állításának valóban csak akkor lenne hitele, ha egyidejűen tudott volna a káté 1547. és 1548. évi kiadásainak példányairól. A HONTERUS-kiadású káté két ismert példányán mind a brassóin, mind a nagyszebenin a kolofonban 1548 áll. Tehát Erich ROTH előadása ellenére is eldöntöttnek vehetjük a kérdést, és ezentúl bizvást tagadhatjuk a LUTHER-káté 1547. évi brassói kiadását.

Visszatérve a *Manassé imádsága* szövegére, erről nagyobb hiba nélkül mondható, hogy LUTHER német bibliafordításából való. Jelentéktelen eltéréseket nem számítva, egyezik azzal a szöveggel, amely a LUTHER-féle 1534-i teljes német *Biblia*-kiadásban és ennek további utánnomataiban van. Csakhogy egyrészt az 1534-i teljes német *Bibliában* levő *Manassé imádsága* szöveg sem mondható kétségtelen bizonyossággal egyedül LUTHER munkájának,¹³ másrészt, amint erre már céloztam, az 1548-i brassói kiadás az 1534-i szöveget sem követi mindenestől. Annak azt a változatát követi, amely más kiadványokban található, nevezetesen LUTHER *Betbüchlein*-je 1539-től való kiadásában, az 1543-i wittenbergi énekeskönyvben és a *Die Heubtartikel des Christlichen Glaubens* ... című 1543-i wittenbergi kiadványban.¹⁴ De még az említett kiadványokban levő változatnak is vannak módosulatai. Ezért végeredményül a legutóbbi kiadványt jelölhetjük meg az 1548-i kátébéli *Manassé imádsága* szövegmintájának. A három kiadványban levő változattal az egyezést mindjárt a szöveg elején megállapíthatjuk. A címben „Babylon” van, nem „Babel”; a szöveg így kezdődik: „O Herr”, nem így: „Herr”. Az említett harmadik kiadványra az utal, hogy az *Fiiij* v 17. sorában „mirs” áll, és nem „mir”. Mivel azonban itt a brassói nyomdász esetleg csak a következő sorbeli „mirs” hatására szedett szintén „mirs”-et, teljességgel nem rekeszthetjük ki azt a lehetőséget, hogy a másik két kiadvány szolgált forrásul, — annál kevésbé, minthogy egyfelől leginkább a *Betbüchlein* adhatta az indokot e bibliai apokrifus irat alkalmazására, másfelől elvégre a

⁵ *Agenda für die Seelsorger und Kirchen diener in Sybembürgen*. RMK II. 40.

⁶ *Die Geschichte des Gottesdienstes der Siebenbürger Sachsen*. Göttingen, 1954. 110. l.

⁷ RMK II. 38., 39., 40., 41.

⁸ ROTH: *I. m.* 109. l. 3. jegyzet. Brukenthal-Múzeum, Tr. (XVI) 21.

⁹ Brukenthal-Múzeum, Tr. (XVI) 22. Régi jelzete: I. C. h. A másik ismert példány: Archiv der Evangelischen Honterus-Gemeinde Kronstadt, 094. 1/12.

¹⁰ II. kötet. Bp. 1885. 9. l.

¹¹ TRAUŠCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*. 2. Bd. Kronstadt, 1868. 218. l.

¹² *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. (9) 1886. 5. l.

¹³ VONZ: *I. m.* 302. l.

¹⁴ Uo. 303. kk. *Weimari Kiadás*, *Bibel* 12, 528—533.

A három említett kiadvány leírása: *Weimari Kiadás* 10/2, 366 (18.); 35, 331 (P); *Geistliche Lieder Zu Wittenberg* 1543; 50, 183 k (D—H).

Heubtartikel...-ben is feltehetően a nyomdásznak tulajdonítandó a „mirs” kétszeri szedése.

Az a tény, hogy a *Manassé imádságának* a *Kis káté*hoz kapcsolására nincs más példa a brassói kátékiadáson kívül, annál érdekesebb, minthogy LUTHER 1519-től fogva nagyra becsülte ezt az apokrifus iratot, és azt tartotta róla, hogy igen szép, minden gyónó ember számára igen alkalmas imádság.¹⁵ Nyilvánvaló tehát, hogy az 1548-i brassói kátékiadásba is azzal a céllal tették bele, hogy bűnvalló imádságul használják. Az eredeti kátészövegnek ez a megtoldása viszont bizonyos kapcsolatos azzal, hogy a kátészövegen belül a gyónásról szóló rész sokkal rövidebb, mint a hiteleseknek nevezhető kiadásokban.¹⁶ Ez a rövidítés kevés szóval így jellemezhető: a liturgikus vonatkozású részeket hagyták ki.

Itt megint felvetődik a kérdés, vajon ez a rövidítés helyi kezdemény volt-e vagy valamilyen németországi minta követése. Annyi bizonyos, hogy még ha külföldi mintát követtek is ebben, nem ok nélkül választották éppen ezt a rövidített változatot.

Ez a probléma szorosan, szervesen kapcsolódik a brassói kiadványsorozat előbbi tagjára, az *Agendára* vonatkozóan kialakult ama problémához, hogy miért nincsen benne utasítás a gyóntatásról. A kiadványok vonalán erre a negatívumra irányult az érdeklődés az erdélyi szászok közti reformációról szóló irodalomban, ha az volt a kérdés, miért és milyen mértékben foglalkoztatta a reformáció embereit a gyónás ügye. Karl Kurt KLEIN —Adolf SCHULLERUS ellenében — azon a nézeten volt, hogy a gyóntatásról szóló szakasz azért maradt ki az *Agendából*, hogy ne kavarja fel újra a port a gyónás, nevezetesen a fülbegyónás, magánygyónás, közös gyónás problémája körül.¹⁷ Erich ROTH 1954-ben megint azzal magyarázta a „hiányt”, hogy HONTERUS erős ellensége volt a fülbegyónásnak.¹⁸ De akármennyire foglalkoztathatta is valóban az erdélyi szászokat a gyónás reformációja, ami egyébiránt úgy is felfogható, mint a városi polgárság harca a lelkészek „papi rendi” kiváltsága ellen, alighanem eltúlozták az irodalomban azt a jelenséget, hogy az *Agendában* „hiányzik” a gyónási rész. Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy az *Agenda* szerkesztői feleslegesnek tartották külön „gyóntatási rendet” adni, hiszen az — úgy, mint a „gyónás módja” — amúgy is megvan LUTHER *Kis káté*jában. A HONTERUS-féle *Agenda* egyébként sem törekedett teljességre, nincs benne például a temetés rendje sem. De most csak az tartozik ide, hogy az *Agenda*, ill. a gyónás körüli eszmecserében — úgy látszik — elmulasztották a könyvészeti eredményeket hasznosítani, az *Agendát* nem a *Kátéval* való kölcsönviszonyban vizsgálták.

Ezt a kölcsönös viszonyt akkor is számba kellene venni, ha a brassói kátékiadás a gyónási részben nem rövidített volna; de mivel rövidítette azt, világos, hogy a gyónás reformálásának brassói történetéhez ezentúl sokkal inkább latba kell majd vetni, mint az *Agendát*. Ide tartozik annak a megállapítása, hogy a HONTERUS-féle kátékiadás először is önmagában harmonikus szerkezetű mű, mert a gyónási rész rövidítését kiegyenlíti benne az általános bűnvalló imádságul szolgáló *Manassé imádsága*, aztán pedig harmonizál az *Agendával* azon a réven, hogy abban nincs gyóntatási rend.

Ezen összhang ellenére sem felelhetünk megnyugtatóan arra a kérdésre, és ez már szóba került, hogy vajon a gyónási részt Brassóban rövidítették-e meg. A LUTHER-káté sok variáns-kiadása közt egyáltalában nem feltűnő ez a rövidítés, bár az 1531 és 1546 között megjelent kiadások ismertetésében nem találunk példát a brassói rövidítésre.

¹⁵ *Weimari Kiadás* 6, 159, 9.

¹⁶ Kihagyva: *Weimari Kiadás* 30/1, 385, 1 — 386, 6; 386, 16 — 387, 9.

¹⁷ KLEIN, Karl Kurt: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. Hermannstadt — München, 1935. 255. l. Vö. SCHULLERUS, Adolf: *Luthers Sprache in Siebenbürgen*. Zweite Hälfte. Hermannstadt. 1928 [1]. (Előbb: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. 41. kötet, 2—3. füzet.) 459. l. 3. jegyzet.

¹⁸ I. m. 112. l. U.A.: *Die Reformation in Siebenbürgen. Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz*. 1. Teil. Der Durchbruch. Köln—Graz, 1962. 109. kk.

Anélkül, hogy éppen ezzel a gyónási részbeli vagy másutt való rövidítéssel részletezően foglalkozott volna, annyit mindenesetre CSÁKI Richárd is megállapított 1912-ben, hogy a brassói kiadás „egyes szakaszok kihagyásával” felel meg az eredeti *Kis káténak*.¹⁹ Ezt voltaképpen ADOLF SCHULLERUS ellenében mondta, aki a brassói kiadást a LUTHER-féle káté átdolgozásának tartotta.²⁰ CSÁKI Richárd szerint nem nevezhető annak, hanem csak utánnymotának. „Hogy a Honterus-féle utánnymot melyik kiadás után készült, — írja tovább, — azt a weimari Luther-kiadásban levő variánsok legpontosabb összehasonlításából sem tudtam megállapítani.”

Most már a weimari kiadáson kívül a *Kis káténak* két másik kritikai kiadása is lehetővé teszi a brassói kiadás mintájának nyomozását, de mindegyikben csak a LUTHER halála évéig, 1546-ig megjelent kiadásokat vették tekintetbe. Már ezért sem lehet hitelt érdemlően azt állítani, hogy a brassói kiadásnak pontosan megfelelő mintája nincs. Az irodalom amúgy is tud olyan kiadásról, amelynek kellett lennie, de példány nem maradt belőle; azonkívül feltételezi, hogy egyes kiadások példányai mind elpusztultak — éppen az ifjúság által való használat miatt, és még hírük sem maradt fenn.²¹

Annyi bizonyos, hogy lényegében ma sem tudunk mást mondani, mint amit CSÁKI Richárd az összehasonlítás negatív eredményeként sommásan megállapított. De viszont — a gyónási részbeli rövidítést most figyelmen kívül hagyva — hozzátehetjük, hogy a brassói kiadásnak feltételezhetően egy olyan kiadás szolgált mintául, amely 1540 és 1542 között Wittenbergben jelent meg. A minta nem lehetett korábbi, mint az 1540-ben Wittenbergben megjelent kiadás. De már nem tisztázható az 1542-i wittenbergi kiadáshoz való viszony, mert a brassói változat részben egyezik vele, részben különbözik tőle. Az 1542 utáni — ismertetett — kiadásokkal pedig éppen nem egyezik. Ezért ajánlatos feltételeznünk a mintát az 1540 és 1542 közti időre. Ha e feltevés helyes, akkor a brassói kiadás ismertetése egyúttal a *Kis káté* wittenbergi kiadástörténetét is gazdagítja.

Ajánlatos visszatérnünk az összehasonlítási sikertelenség, illetve részleges eredmény megfogalmazására. Miért nem alkalmas az átdolgozás kifejezés a brassói kiadásra? Azért nem, mert ezt a kifejezést a *Kis káté* irodalma csak azokra a kiadásokra használja, amelyek a kérdések-feleletek szaporításával vagy egyéb lényeges módosítással változtatják a LUTHER-káté megállapodott szövegét. Egyébként a LUTHER-káté változatait — egy bizonyos határon belül — a következő összetevőkből eredeztethetjük. 1. Bár a LUTHER-káté szerzési éve általánosan elfogadottan 1529, mégis csak évek múlva állapodott meg az alapszöveg. Az egyik káté-kutató az 1531-i wittenbergi kiadást tekinti olyannak, amelynek a szerkesztését utoljára még LUTHER végezte; szerinte a többiekben levő változtatások a kiadóktól származnak.²² Egy másik káté-kutató szerint a wittenbergi SCHIRLENTZ-nyomdában készült kiadások módosulatai vagy egyenesen LUTHER kívánásainak tulajdonítandók, vagy legalább is olyanoknak, amelyekbe LUTHER beleegyezett.²³ 2. Szükségessé vált, hogy a bibliai idézeteket hozzáigazítsák az 1534-i LUTHER-féle „teljes” német bibliafordításhoz. 3. Többször bővült az úgynevezett „házi tábla”, vagyis a szentírási igék házi gyűjteménye. 4. Erősen változott, helyében is, terjedelmében is, a gyónásról szóló rész.

Ebben az összefüggésben van a helye, hogy elhárítsunk egy esetleges félreértést. A kátékiadások összehasonlításában figyelmen kívül kellett hagynom az ortográfiát,

¹⁹ Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. Bp. 1912. 15. l.

²⁰ Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde (Új folyam, 34. kötet) 1907. 408. l. (Ugyanaz a *Festgabe* című kötetben 218. l.)

²¹ A Weimarin kívül a *Kis káté* kritikai kiadásai: MEYER: I. m. 18. kk. *Bekennnisschriften*. 499. kk. — A kiadások elkallódásához lásd pl. ALBRECHT: I. m. 154. kk.

²² REU: I. m. 35. l.

²³ MEYER: I. m. 15. kk.

mert annak figyelése haszon nélkül hátráltatta volna a szöveg-összevetést. Csak ha sikerült volna megtalálni a szöveg szerint egyező mintát, lett volna feladat a brassói kiadás helyesírásának elemzése.

Ugyancsak ajánlatos annak a megállapításnak a tisztázása, hogy a brassói kiadás különleges darabja, a hozzáfűzött *Manassé imádsága* a *Biblia* egyik ótestamentomi apokrifus könyve. A *Biblián* belül megkülönböztetnek kanonikus és apokrifus könyveket. Csakhogy sem a kanonikus, sem az apokrifus bibliai iratok kategóriája nem egy és ugyanaz a különböző egyházakban. Az előbbieket azok a bibliai iratok, amelyeket valamely egyház hiteles eredetűeknek, teljes értékűeknek ismer el, az utóbbiak viszont olyan iratok, amelyek a „bibliai irat” igényével jelentkeznek ugyan, de az egyház nem veszi fel a kanonikus iratok sorába. Nos, a *Manassé imádsága* szinte csak kivételképpen mondható apokrifus iratnak oly igényvel, hogy ez a többféle egyházi felfogás számára egyaránt igaz. Az 1534-i LUTHER-féle teljes német bibliafordítás már elküldözteti a kanonikus iratoktól az apokrifusokat; az utóbbiak közé került a *Manassé imádsága*. A római katolikus egyház a trentói zsinaton 1546-ban hozott határozatot a kanonikus könyvekről,²⁴ az ezek sorából említés nélkül kimaradt többi irat mégsem jutott mind egy szintre, mert a *Vulgata* 1592-i hivatalos kiadása, az *Editio Sixto-Clementina*, közli három apokrifus irat szövegét, — a többiekét viszont nem, és a közölt iratok elseje az *Oratio Manassae*.²⁵

Befejezésül közvetlenül az 1548. évi brassói kiadáshoz kanyarodván vissza, szólnunk még annak „második kiadásáról”, az 1555-i kátéről. Az utóbbi két helyen is nyújtja évszámát: *M. D. LV.*, a címlapon és a kolofonban. Az évszámokat nem nézve, feltűnő a nagy hasonlóság, mondhatnánk: az azonosság a szedésben. De már a körülményekből is következtethetnénk, hogy nem a régi szedést tették a sajtóba, hanem új szedéssel van dolgunk, mindenesetre sor szerint egyező új szedéssel. A fametszetes díszek is ugyanazokon a helyeken vannak, és többnyire azonosak is. Ám különbségeket is észlelhetünk. Ezek: Az *Aiii* v lapon az 5. sorban 1548: falsch, 1555: falch, az *Fiii* r lapon az 5. sorban 1548: Got, 1555: Gott; más a dísz a következő lapokon: *C 4 v*, *D 1 v*, *D 3 v*, ill. a két utóbbin levő díszeket felcserélték; ugyanaz a dísz, de megfordítva áll az *F 4 r* lapon; az 1555-iben az *F 4 v* lapon nyomdajel van.²⁶

A LUTHER-káté 1555. évi brassói kiadása már túlesik HONTERUS működése idején, és már nem egy kiadványsorozat tagja. Mégis feltehető, hogy ugyanannak a könyvkiadói szándéknak a gyümölcse, mint amely az „első kiadást” a maga különlegességeivel létrehozta.

SÓLYOM JENŐ

Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában? Régi nyomdai korréktúrák csak nagyon ritkán maradtak meg az utókorra, hiszen feladatukat betöltve zömükben a legrövidebb időn belül megsemmisültek. Így különösen ritkák és értékesek azok a korréktúrajelekkel ellátott ívek, amelyek a XVI—XVIII. századi magyarországi nyomdákban maradtak fenn. Hogy ezek nem pusztultak el, az csaknem mindig annak

²⁴ A lexikonokon kívül lásd pl. SZENTIVÁNYI Róbert: *A szentírásstudomány tankönyve*. 5. kiad. Bp. 1946. küll. 331. kk. VOLZ, Hans: *Luthers Stellung zu den Apokryphen des Alten Testaments*. Luther-Jahrbuch 1959. Berlin. 93—108. l. A Tridentinumhoz lásd pl. MIRBT, Carl: *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*. 4. Aufl. Tübingen, 1924. 291. l.

²⁵ Lásd pl. *Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatum Clementinam nova editio*. 1951. 1153. l. (*Libri extra seriem canonicorum librorum, vulgo dicti apocryphi*.) A latin szövegnek más variánsa van a *Weimari Kiadásban*, 6, 169, 16—37. Első ismert nyomtatott magyar fordítása a *Vizsolji Bibliában* (RMK I. 236.) található, a *Krónikák Második Könyve* után. Ugyanez a KÁROLYI Gáspár-féle fordítás az elkülönített apokrifus iratok sorában van a *Hanau Bibliában* (RMK I. 441.). KÁLDI György bibliafordításában (RMK I. 551.) a *Biblia* végén van a *Manasses a Juda királya imádsága*, ugyanazzal a bevezetéssel, mint a *Vulgata* hivatalos kiadásában.

²⁶ RMK II. 60. Egyetlen ismert példánya: Archiv der Evangelischen Honterus-Gemeinde Kronstadt. 094. 1/10. (3). — Mindkét nyomtatványról mikrofilmmásolat az Országos Széchényi Könyvtárban.

köszönhető, hogy mint nyomdai makulaturát összeragasztva kötéstáblaként használták fel őket, s így évszázadokon át érintetlenül, de egyben ismeretlenül lappanghattak.

Az utóbbi években három ilyen jellegű leletről számoltak be a szerencséskezű és hozzáértő felfedezők. JENEY Ferenc a kolozsvári HELTAI-nyomda 1566. évi termékeiből és azok korrektúraíveiből talált nagyobb mennyiséget,¹ HOLL Béla az 1626. évi KÁLDI-féle Biblia² több lapjának nyomdai korrektúrájára bukkant,³ CSAPODI Csaba pedig egy 1594. évre szóló bártfai magyar naptár két ívének korrektúráját ismertette.⁴

A fentiek közül módomban állt a legrégebb és egyben mennyiségben is leggazdagabb kolozsvári korrektúraíveket tanulmányozni. Miután JENEY Ferenc ezeket irodalomtörténeti szempontból igen gondosan és kimerítően ismertette, az alábbiakban csupán nyomdatörténeti vizsgálódásaimat kívánom összefoglalni.

A győri püspöki könyvtár két fólió alakú kötetének tábláiból összesen 48 ív került elő, ezek kivétel nélkül kisebb vagy nagyobb mértékben csonkultak és rongáltak. A töredékek az alábbi nyomtatványokból származnak: három ív HELTAI Gáspár *Száz Fabulaja*-ból,⁵ huszonnyolc ív a *Catechismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica per Transilvaniam*-ból,⁶ két ív *A keresztyeni egyenességnek cickeliből* és hat ív CATO párverseinek ERASMUS magyarázataival ellátott kiadásából. A két utóbbi nyomtatvány is Kolozsvárott a HELTAI-nyomdában készült 1566-ban, és korábban teljesen ismeretlen volt, elsőnek JENEY Ferenc ismertette ezeket. Kilenc ív maradt fenn még egy ötödik nyomtatványból is, amelyet JENEY MOLNÁR Gergely *Thomae Linacri Grammatices compendiosa per questiones explicatio* című művével azonosított. Példány hiányában azonban nem tudta eldönteni, hogy azonos-e a már ismertetett kiadások⁷ egyikével. A budapesti piarista könyvtárban levő példány segítségével meg lehetett állapítani, hogy JENEY megállapítása helyes volt, és a töredék az említett munka 1566. évi kiadásából⁸ származik.

Valamennyi töredék a kolozsvári HELTAI-nyomda 1566. évi termékei közül került ki. SZABÓ Károly még két további kolozsvári nyomtatványt is közölt ebből az évből,⁹ ezekből azonban példányt sem ő, sem azóta más nem ismer. Sőt az egyik mű leírása¹⁰ nem más, mint a fentebb már említett *Catechismus F₂* levelének hátlapján található szöveg. Aligha téved az, aki a másik nyomtatványt is ezzel a munkával azonosítja.¹¹

A kolozsvári nyomda 1566. évi termékeiből a korábban már ismert három nyolcadrét alakú és összesen 411 levél terjedelmű nyomtatványhoz tehát a JENEY-féle leletről két újabb csatlakozott. Ezek már lényegesen kisebbek: az egyik negyedréte alakú és négy levélből áll, a másik nyolcadrét alakú és 40 levelet tartalmaz. Kisebb terjedelmük egyben magyarázat is lehet arra, hogy más példányt miért nem ismerünk belőlük. A győri töredékek tehát — mai ismereteink alapján — a HELTAI-nyomda teljes 1566. évi terméséből tartalmaznak részleteket.

Az említett 48 ív közül a *Catechismus* 14 íve kivételével a többin mind található korrektúrajel, a következőkben az ezekből levonható következtetéseket állítottam össze.

A kolozsvári HELTAI-nyomdában — a győri lelet tanúsága szerint — a hibajelölés túlnyomó része a szedésben levő hibás betű függőleges vonallal való áthúzásával történt. A helyes betűt mindig a hasáb jobb szélére a hibával egy sorba írták, de a korrektúrajel nem ismételték meg annyiszor, ahány hiba a sorban volt. A mai gyakorlatban sze-

¹ *Irod. tört. Közl.* 1953. 205—209. 1. és 1954. 73—76. 1.

² RMK I. 551.

³ *Magy. Könyveszle.* 1956. 52—58. 1.

⁴ *Magy. Könyveszle.* 1959. 196—198. 1.

⁵ RMK I. 59.

⁶ RMK II. 99.

⁷ RMK II. 102. és 148.

⁸ RMK II. 102.

⁹ RMK II. 100. és 101.

¹⁰ RMK II. 101.

¹¹ Vö. RMK II. 100. jegyzete.

replő különböző jelölések helyett tehát csak a függőleges vonal található. A lapszélien a helyes betűk a szövegbeli sorrendjükben álltak minden külön jelölés nélkül. Ha egy betű helyett két másikra volt szükség, akkor a szövegben ezt két függőleges vonallal jelölték, s a lapszélre a két helyes betűt írták. Ha egymás mellett álló több szó megváltoztatására volt szükség, akkor a szedésben a megfelelő szavakat áthúzták, és a sor mellett függőleges vonal után írták a kívánt szöveget.

A feleslegesen szedett betűt ugyancsak függőleges vonallal húzták át, a hasáb jobb oldalán pedig a ma is használatos ∅ jelet (deleatur) alkalmazták. Ha több betűt vagy akár több szót szedtek feleslegesen, úgy ezt vagy a törlendő rész elejére és végére tett függőleges vonallal vagy a szövegrész áthúzásával jelölték. Mindkét esetben a lap szélére két „deleatur” jel került. Előfordult az is — nem az első korrektúrában —, hogy a felesleges szót áthúzták, a szedés bal (!) oldalára három függőleges vonást tettek, a jobb oldalra kiírták a helyes szöveget, utána pedig egy függőleges vonást és egy „deleatur” jelet tettek. Ez esetben a korrektor súlyosnak ítélte a hibát, s ennek kijavítására ilyen rendkívüli nyomatékkal hívta fel a figyelmet.

A hiányzó betűk pótlásának jelölésére ugyancsak a függőleges vonást használták. Ha a hiány a szó elején vagy végén állt, akkor a lapszélien a helyes betű elé vagy mögé újra kitették a függőleges vonást aszerint, hogy a bejelölés utáni vagy előtte álló szóhoz kellett az új betűt kapcsolni. Hasonlóképpen jártak el, ha a szedésből egy betűnél több maradt ki: a hiány helyére két függőleges vonást tettek, a lapszélére írták a kimaradt szövegrészt, és elebe vagy utána függőleges vonást húztak aszerint, hogy a betoldásnak a szövegbeli jelölése után vagy elé kellett kerülnie. (A lapszéli függőleges vonással tehát mindig a betoldásnak a szövegben levő hiba megjelölésével kapcsolatos elhelyezését kívánták jelölni.) Ha csupán egy rövid szó maradt ki, akkor azt a lapszélien két függőleges vonás közé írták. Írásjelek hiánya esetén a lapszélien nem ismételték meg a függőleges vonást.

Nagyobb javítást, amelyet a kézirat alapján kellett a szedőnek elvégeznie, aláhúzással jelölték, a lapszélre pedig a „vide” szót írták.

Hiányzó szóközők esetén a javítandó helyre függőleges vonást tettek, s azt a lapszélien megismételték. A felesleges szóközők megszüntetését is a szóközbe helyezett függőleges vonással jelölték, de a lapszélien ilyenkor a „deleatur” található. Hasonló módon jelölték, ha a bekezdés első sorát kijebb vagy beljebb szedték: a sor elé három függőleges vonás került, a jobb oldali lapszélre pedig három függőleges vonás vagy a három „deleatur” jel.

A sor egyes vonalából kiugró részek, az ún. „táncoló” betűk javítására aláhúzták a kifogásolt szedésrészt, és ezt a hosszabb vízszintes vonalat a lapszélien megismételték. Mint különleges eset előfordult az is, hogy a szedésben néhány betű egymás mellett áll ugyan, de a sorra merőlegesen. Ezt is függőleges vonással húzták át, és a lapszélre \wedge jelet tettek.

A marginális szövegrészek hibáinak javításakor — ha erre mód nyílt — a hiányzó szövegrészt minden korrektúrajel nélkül egyszerűen beírták. Ha ezt nem lehetett megvalósítani, akkor a hibát és annak javítását ugyanúgy jelölték, mint a rendes szövegrészben. A szedéstükör bal oldalán álló marginális szöveg javítását azonban a hasáb bal (!) oldalára írták, és kis, jobbra nyitott félkörrel jelölték. Így mintegy el is választották a szedéstükörtől, bizonyára azért is, hogy az ne az utóbbi javításának tűnjék. Hasonlóképpen jártak el akkor is, ha egy sorban mind a szövegben, mind az attól jobbra álló margináliában hiba volt: a javításokat egymás után a jobb lapszélre írták, és a marginális javítást balra nyitott félkörrel jelölték.

A ránk maradt levonatok azonban a korrektúrának több esetben nem csak egy, hanem több (egy esetben öt!) fázisát őrizték meg számunkra. Így mód nyílt arra is,

hogy a korrektúra végrehajtását és ezen keresztül a nyomdai munka belső menetének egy részét is kissé személyre vegyük.

Ha a javításra kijelölt hibák számát nézzük, akkor azt — a mai gyakorlathoz képest — igen magasnak találjuk. A MOLNÁR Gergely-féle tankönyv utolsó lapján (*S_{bb}*) például nem kevesebb, mint 32 javítás történt, de általánosnak mondható a laponkénti 10—15 hiba. Miután itt kisméretű, nyolcadrét formátumról van szó, amelyen — a betűtípustól függően — általában csak kb. ezer átlagbetűnek („n”-nek) van helye, ebből a magas hibaszámból arra lehet következtetni, hogy a HELTAI-nyomdában a korrektúrát a már lapokra tördelt, sőt „kilőtt” szedésen hajtották végre. („Kilövésnek” nevezzük a nyomdászok azt a munkafázist, amikor az egyes lapok szedését egy papírív nyomásához megfelelően rendezik.) A gazdag győri lelet, de a cikk elején említett másik XVI. századi, Bártfáról származó korrektúra is csupa ilyen, a mai szemmel a kinyomtatáshoz igen előrehaladott állapotban levő ívet tartalmaz.

Ha megvizsgáljuk ugyanannak a szövegnek több fázisból reánk maradt szedését, akkor a hibák felimeréséből, kijelöléséből és javításából pontosan meg lehet állapítani az időrendi sort. Egy lapon a *Catechismus* első ívében) például az első (pontosabban az első ránkmaradt) korrektúrában öt hibát jelöltek meg. Ezeket a következő levonaton már mind kijavítva találjuk. A következő olvasáskor a korrektor három további hibát vett észre, ezek közül kettőre az előző alkalommal nem figyelt fel, a harmadik pedig nyomás közben történt torzulásból eredt. A következő, már legalább harmadik olvasás közben nem kevesebb, mint hat újabb hibát vettek észre. Ezek közül hármat már korábban is javítani kellett volna, egy esetben a betű a két levonat között eltorzult, két helyen pedig azokat a szavakat kellett szétválasztani, amelyeket az első alkalommal kijelölt hibák javításakor zártak össze. Meg kell itt jegyeznünk, hogy egy hibát még így is csak a feltehetően már kész ívekben javítottak ki utólag kézzel.

A sok hibának egyik legfőbb forrása a kézirat lehetett. A szerzők nehezen olvasható kézírása a nyomdászoknak a legutóbbi időkig (a gépirás általános elterjedéséig) sok nehézséget okozott, s egyben a leggazdagabb hibaforrás volt. Nyilván hasonló lehetett a helyzet a HELTAI-nyomdában is. A kijavított hibák ugyanis két nagy csoportra oszlanak: egyrészt az általános és máig is jellemző sajtóhibák (összezárt vagy különvált szavak és szórészek, betűcsere, kimaradt vagy felesleges betűk, hiányzó vagy nem oda való írásjelek stb.), másrészt a nyilvánvaló olvasási hibák. Különösen szembeűnő ez az utóbbi csoport a magyar nyelvű szövegek esetében. Ezek elemzéséből az derül ki, hogy túlnyomó részük a magyar nyelvismeret hiányára utal, vagyis azt szedték ki, amit a kéziratból olvasni véltek, mégha annak semmi értelme sem volt. Szolgáljanak erre például a következő szavak, amelyeket a *Száz Fabula* néhány ívén találtunk: „aofitác” (fjoktác), „unrú” (darú), „hęc” (kęc) stb. Csupán egyetlen olyan hibát találtam, ahol a rossz olvasat a magyar nyelv ismeretére vall: „farkaft” (fjarvaft).

A hibák kijavítása során szemmel látható az igyekezet, hogy az egyes lapokon a sorok száma ne változzék.

Ez érthető, hiszen már betördelt és „kilőtt” szedésről volt szó. De nem csupán a sorok számára ügyeltek, hanem arra is, hogy nagyobb terjedelmű hiba kijavításakor is a lehető legkevesebb sort kelljen átszedni. Igénybe vették ennek érdekében az — ebben az időben már egyre kevésbé használt — abbreviatúrákat és ligatúrákat. A végleges szövegben ezek — ahogy erről a ránkmaradt korrektúrák tanúskodnak — majd minden esetben ilyen hibajavításra vezethetők vissza.

A ránkmaradt korrektúraíveknek — a mai gyakorlattal ellentétben — mindkét lapjára nyomtak. Kivétel természetesen az egyes művek utolsó íve, ha a szövege nem terjedt túl egy fél íven, mert ez esetben az összes szedésrészlet elért az ív egyik lapján. A behatóbb vizsgálat mégis arra vezetett, hogy majd minden esetben ugyanannak az

ívnek az egyik lapján más fázisban levő levonat van, mint a másik lapján. Pl. a *Catechismus* utolsó (G) ívének csupán öt lapján van szöveg. Az első korrektúra hátlapján található a harmadik korrektúra, a második korrektúra hátlapja pedig üres. Ha teljes ívekről van szó, akkor általában ugyanez a helyzet: az első korrektúra a harmadikkal, a második pedig a végleges szöveggel van párosítva, mégpedig úgy, hogy az ív egyik lapjának a szövege általában kiegészíti a másik félív szövegét, amelyik a korrektúra szempontjából más fázist mutat. Így a korrektúraívek a szöveg szempontjából teljeset nyújtanak. Hogy mi volt ennek az oka, ezt meglehetősen nehéz volna kitalálni. Talán a drága papírral takarékoskodtak? A korrektor együtt kívánta látni a szöveget, ha ilyen bonyolult módon is?

Mindkét feltételezést támogatni látszik az a körülmény, hogy a HELTAI-nyomdában évekig gondosan megőrizték az egyes munkafázisokat megőrkítő korrektúraíveket, hiszen az 1566. évben készült nyomtatványokat csak egy 1570-ben készült kötéshez használták fel.¹² A *Catechismus* 14 késznek mondható íve egészen más formában került szétvágásra, majd összeragasztásra a kötéstáblákba, mint a korrektúraívek. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezeket feltehetően egymástól elkülönítve őrizték.

A *Catechismus* első ívéből nem kevesebb, mint öt munkafázist megőrkítő levonat maradt ránk. A végleges kivitelben piros-fekete nyomású címlap teljes szövegéről az első két levonat még csak fekete színben készült. Ugyanezen az íven még egy másik érdekességet is tapasztalhatunk. A tulajdonképpeni szöveget az A—G ívek tartalmazzák, míg a „) („ jelű első ívre a címlap és az ajánlás került. Amint ezt az ívvel is mutatja, először szedték ki a szöveget, és csak utána fogtak hozzá az első ívhez. Jól bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy ennek az első ívnek az első és a második korrektúrájában még üresen maradt az egész hatodik és hetedik levél helye. Csak a harmadik és a negyedik menetben szedtek ki ezekre a lapokra — helytöltésként — idézeteket. Ennek a körülménynek, valamint a kétszínnyomású címlapnak tulajdonítható, hogy ebből az ívből ilyen sok korrektúraív készült és maradt ránk.

Ha összevetjük az 1566-ban használt korrektúrajeleket és azok alkalmazását a maiakkal, úgy a számos hasonlatosság, sőt nem egyszer a teljes azonosság azt bizonyítja, hogy a nyomdai hibák kijavításának szokásai zömükben már a könyvnyomtatás felfedezését követő évtizedekben kialakultak, és azok — meglepően egységes formában — évszázadokon át fennmaradtak.

A korrigálás a győri töredék minden ívén ugyanattól a kéztől származik. Ez aligha volt más, mint maga HELTAI Gáspár. Bizonyítják ezt az 1571-ben¹³ kiadott DÁVID Ferenc-féle könyv végén¹⁴ található alábbi sorai:

„Heltai Gaspar a keresztyén oluaffonac Iftennece kegyelmeffegét minden iauaiual kéuánya.

A Könyw nyomtatás igen nehez dolog. Ezokaért akar mint vigyazzon az ember, mayd fohe vétece nélkül ki nem nyomtathatni egy könyuet is. Mert a nyomtatto Bolgac nem értic a dolgot, sem a nyelueket: Ezért ezac cordéra rakiac a betüket, Es noha én meg iedzem, hogy az iedzés Berént meg igazitanác, De azért vgyan nem műuelic, Es abbol effic a vétség. Mert ezac egy betű hiya legyen, auagy egyel tób legyen, Ottan az ige más értelme fordul. De im meg iedzetünc bennece, Temagad, attyamfiakereBtyén oluafó, egy téntas pennauual meg igazithatod az vétkeket etc . . .”

A fentiek egyben megerősítik azt a következtetést, amit fentebb a nyomdászlegények fogyatékos magyar nyelvismeretével kapcsolatban levontam.

BORSA GEDEON

¹² *Irod. tört. Közl.* 1953. 207. l.

¹³ Nem 1572-ben, ahogy JENEY Irta (*Irod. tört. Közl.* 1953. 209. l.) GULYÁS Pál (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 245. l.) nyomán.

¹⁴ RMK I. 86. *Hhh* új levél rektóján.